

Vesa Suominen

Stalinin viiksien varjossa

"Ici, le vrai n'a plus rien de vraisemblable"

[Siinä mikä on tässä asiassa totta ei ole enää mitään todennäköistä].

- Boris Souvarine Stalinin palvonnasta v. 1935.

Stéphane Courtoisin ym. *Kommunismien mustan kirjan* suomennoksesta sukeutunut keskustelu ansaitsee pari kommenttia aikaisempien arvioiden(1) lisäksi. Tarkastelen lyhyesti sekä sitä historiaa josta teos kertoo että teoksen paikkaa Neuvostoliittoa koskevan historiantutkimuksen kentässä.

Mistä johtuu tarve suomentaa reaalisesti edesmenneen valtiososialismin dystopiaa käsittelevä, keskeneräinen (mm. Nicolas Werthin hyvää panosta lukuunottamatta) ja tunnettuja teemoja toisteleva ranskalainen teos, kun suomentamista on vuosikymmeniä odottanut moni saman aihepiirin klassikko? Ja miksi kirjan tekijät ovat pitäneet sen kirjoittamista tarpeellisena? Vastauksia on varmaan saman verran kuin vastaajia; olen poiminut vain ne vastaukset, jotka ovat minusta olennaisimpia. Kustannusalan ja älyllisten toimintojen keskinäiseen yhteyteen vielä uskovat voivat tulkita teoksen suomentamisen - kaupallisen menestyksen odotusten lisäksi - myös kustannusalan pieneksi anteeksipyyntöksi siitä, että Aleksandr Solenitsynin *Vankileirien saariston* suomennoksen julkaisemiselle suomalaisin voimin kävi aikanaan niin kuin kävi...

Poliittinen ja historiallinen tilaus

Ensimmäisen maailmansodan pinnalle työntämistä länsimaisen poliittisen järjestelmän haastajista natsien Saksa nousi ja kukistui nopeasti, ja sen teot voitiin tuomita tuoreeltaan. Moni länsimainen historiantutkija on voinut alkulähteitä käyttäen yhtyä tuohon tuomitsemiseen vuosikymmeniä. Toisen maailmansodan voittajavaltoihin kuulunut Neuvostoliitto jatkoi sen sijaan sitkeästi olemassaoloaan, vaikka siitä oli viimeistään 1970-luvun lopulla hyvää vauhtia tulossa pelkkä "jättiläismäinen neuvostososialistinen

ruostevyöhyke"(2). Poliittisen tarkastelun näkökulmasta Courtoisin ym. teos täyttää samaa tehtävää kuin esimerkiksi amerikkalaisen Francis Fukuyaman taannoinen "historian loppua" todistava esitys. Se todistaa länsimaisen demokratian ja markkinatalouden voittaneen lopultakin molemmat merkittävät poliittiset vastustajansa natsismin ja kommunismin (kommunistista Kiinaa lukuun ottamatta).

Historiantutkimuksen näkökulmasta kirja on osa sitä historian "Nürnbergin oikeudenkäyntiä", jonka ulottamista myös Neuvostoliiton historiaan muiden muassa historiantutkija Robert Conquest on vaatinut neuvostomaatalouden pakkokollektivointia käsittelevässä teoksessaan *The Harvest of Sorrow*. Alain Besançon syytti vielä vuonna 1980 monia historian oppikirjojen tekijöitä - "l'historien justicier", tuomiovaltaa käyttävää historiantutkijaa - siitä, että nämä tuomitsivat kyllä ankarin suuttumuksen sanoin Hitlerin ja Mussolinin, mutta sävy "muuttuu äkkiä lempeäksi, kun kyseessä ovat Lenin ja Stalin, ja hänen tyyliinsä pehmenee kunnioituksen, hyväntahtoisuuden ja sympatian vivahteista".(3)

Kommunismmin musta kirja on samalla yleisempi historianfilosofinen puheenvuoro siinä historiaa, politiikkaa ja moraalialia koskevassa keskustelussa, jonka monet historiantutkijat ovat tottuneet kuittaamaan E.H. Carrin ohjenuoraksi suosittamalla toteamuksella: historiantutkijan ei pidä olla tuomari - eikä ainakaan hirttävä tuomari. Teoksen arviointiin sopinee muutettavat muuttaen Seppo Hentilän saksalaista 1980-luvun *Historikerstreitia* koskeva kommentti historiantutkimuksen suhteesta Kolmannen valtakunnan juutalaisvainoihin: "-- moraalialisia ja tieteellialisia argumentteja on mahdotonta erottaa toisistaan"(4). - Teoksen menestys on osoitus myös länsimaisesta kvasikriittisestä tieteisuskosta ja kaksinaismoraalista, joka ei ole kirjoittajien vika: vaaditaan tieteellinen todistus, tuloksiltaan tai ainakin mainonnaltaan sensaatiomainen *tutkimus*, ennen kuin uhreista tulee uskottavasti olemassaolleita, vaikka vankileirien saaristo on ollut kaikkien ajattelevien ihmisten tiedossa aikalaistodistusten, tutkimusten, muistelmakirjallisuuden ja hitaimmillekin viimeistään Solenitsynin ansiosta vuosikymmeniä. - Ja vaatiiko moraalin rohkea nousu aina arvostelun kohteena olevan järjestelmän totaalisen romahduksen ennen kuin sitä uskaltaa arvostella täydeltä laidalta taloudellialisia ja poliittialisia menetyksiä pelkäämättä?(5)

Primo Levi -syndrooma

Kirjoittajakollektiivin vetäjä Stéphane Courtois - hän itse oli nuoruudessaan maolainen - esitti teoksen

johdantoluvussa itsekritiikkiä kirjoittajia menneinä vuosina vaivanneesta apologeettisesta suhtautumisesta reaalisosialismiin. Moni länsieurooppalainen vasemmistointellektuelli kärsi tästä tuiki tavallisesta sinisilmäisyyden oireyhtymästä. Sitä voi kutsua vaikka Primo Levi -syndroomaksi. Levin muistelmateos Auschwitzin keskitysleiristä, *Tällainenkö on ihminen*, lienee yhtä tunnettu keskitysleirikuvauksen klassikko kuin Aleksandr Solenitsynin romaani *Ivan Denisovitshin päivä*.

Levin teoksen koululaisille lukukirjaksi tarkoitettussa laitoksessa on liiteosana joukko lukijoiden esittämiä kysymyksiä ja kirjailijan vastauksia. Yksi kysymys koski hänen käsitystään natsien Saksan ja Neuvostoliiton vankileirien vertailtavuudesta: "*Miksi Te puhutte vain saksalaisista leireistä, ettekä myös venäläisistä?*" Levi vastasi rajoittuneensa käsittelemään vain sitä, minkä tunsu omasta kokemuksestaan; mutta hän ei halunnut väistää jokaisen ihmisen vastuuta esittää kantansa ja muodostaa mielipide. Hänen käsityksensä mukaan natsien ja kommunistien leirien välinen ero oli määriteltävissä seuraavasti:

"Pääasiallinen ero on päämäärässä. Saksalaiset leirit ovat jotakin ainutlaatuista jopa ihmiskunnan verisessä historiassa: ne liittyvät ikivanhaan poliittisten vastustajien eliminoinnin tai pelottelun päämäärään modernin ja hirvittävän päämäärän pyyhkiä pois maailmasta kokonaisia kansoja ja kulttuureja. Suunnilleen vuodesta 1941 lähtien niistä tulee jättiläismäisiä kuolemankoneita: kaasukammiot ja polttouunit oli harkiten suunniteltu hävittämään ihmiselämää ja ihmisruumiita miljoonittain; kauhistava ensimmäinen sija kuuluu Auschwitzille - 24 000 kuollutta yhtenä ainoana päivänä elokuussa 1944. Neuvostoliittolaiset leirit eivät varmasti olleet eivätkä ole paikkoja, joissa oleskelu on miellyttävää, mutta niissä ei edes stalinismin synkimpinä vuosinakaan pyritty selvästi sanoen vankien kuolemaan: kuolemia sattui sangen taajaan, ja niitä suvaittiin raa'alla välinpitämättömyydellä, mutta niitä ei nimenomaisesti tahdottu; ne olivat sanalla sanoen nälän, kylmän, tartuntatautien, uupumuksen aikaansaama sivutuote. Tähän synkkään helvetin kahden mallin vertailuun on vielä lisättävä, että saksalaisiin leireihin saavuttiin yleensä jäädäkseen: ei ollut ennakoitu muuta päättymisajankohtaa kuin kuolema. Neuvostoleireissä oli sitä vastoin aina olemassa päättymisajankohta: Stalinin aikoina "syylliset" tuomittiin toisinaan kauhistuttavan kevytmielisesti hyvin pitkiin rangaistuksiin (jopa viideksitoista tai kahdeksikymmeneksi vuodeksi), mutta edes heikko toivo vapaudesta säilyi.

[--]

Johtopäätöksenä voidaan sanoa, että neuvostovankileirit tulevat ikuisesti pysymään valitettavana laittomuuden ja epäinhimillisyyden ilmentymänä. Niillä ei ole mitään tekemistä sosialismin kanssa, ja ne erottuvat päinvastoin rumana tahrana neuvostososialismissa; niitä on pidettävä pikemminkin tsaristisen yksinvaltiuden barbaarisena perintönä, josta neuvostohallitukset eivät ole osanneet tai halunneet vapautua. Ken lukee

Dostojevskin vuonna 1862 kirjoittamaa *Muistelmia kuolleesta talosta* tunnistaa samat vankilaa koskevat piirteet, joita Solenitsyn on kuvannut sata vuotta myöhemmin. Mutta on mahdollista, vieläpä helppoa ajatella sosialismia ilman vankileirejä: sellaista on toteutettu monella maailmankolkalla. Natsismi ei sitä vastoin ole ajateltavissa ilman vankileirejä".(6)

Levin ajattelu kuvanee monen länsimaisen intellektuellin vuosikymmenien mittaista vakaumusta siitä, että Neuvostoliiton keskitysleirit, "vankileirien saaristo", oli jotakin neuvostojärjestelmän syvimpään olemukseen kuulumatonta, esimerkiksi perintöä tsaarien ja keisarien Venäjältä. Miten tällainen vakaumus oli mahdollinen - ja millaista sokeutta edusti kuvitelma, että "Gulag" ei ollut rinnastettavissa natsien kuolemanleireihin vaan keisarivallan vankila- ja karkotusjärjestelmään? Nicolas Werthin todistuksen perusteella on kuitenkin todettava, että Levin tulkinnan toinen puoli osui osaksi oikeaan: varsinkin lyhyen tuomion saanut saattoi toivoa pelastuvansa Gulagista.

Siitä huolimatta on kysyttävä, miksi niin eri poliittisia suuntia edustaneiden emigranttien kuin sitten entisten kommunistienkin silminäkijätodistukset ja vaikkapa klassisen totalitarismiteorian tarjoamat selitysmallit huuhtoutuivat pois niin monen ihmisen - ei yksin länsimaisten kommunistien - tietoisuudesta kuin vesi hanhen selästä? Kuinka länsimaiseen aateperintöön kuulunut marxilainen käsitys sosialismista saattoi saada tukevan otteen niin monen eurooppalaisen älymystön tunnetun edustajan mielessä siinä hahmossa, missä se palasi Neuvostoliitosta länteen bolshevistisen kokeellisen 'geenimanipulaation' muokkaamana marxismi-leninismi-stalinismina (ja maolaisuutena)? Mistä johtui se äänekäs ja intohimoinen protesti, joka kuittasi natsien Saksan ja kommunistien johtaman Neuvostoliiton rinnastaneet "antikommunisteiksi" - mitä monet tietysti olivatkin - väittäen, että heidän argumentteihinsa ei tästä syystä tarvinnut suhtautua vakavasti?

Ihminen ei näytä tulevan toimeen utopioitta. Utopioiden synnyttämät dystopiat on paras joko sulkea pois tai selittää parhain päin. Primo Levin osalta selitys on varmaan se, että hän tarvitsi Auschwitzin jälkeen jotakin, johon uskoa. Tätä "toivon prinsiippiä" - ja samalla natsismin absoluuttista ja ylittämätöntä pahuutta - korosti sitten Neuvostoliiton relatiivinen "pahuus", jota ei voinut verrata natsismin absoluuttiseen pahuuteen.

Syndrooman pitkäikäisyys on osoitus kommunistien ja heidän matkakumppaniensa (noiden "hyödyllisten idioottien") uskonnollisen vakaumuksen voimasta. "Uskonnollisuudella" en tarkoita neuvostokommunismien poliittisuuden kieltämistä: sen uskonnollisten piirteiden ymmärtäminen on sen poliittisuuden ymmärtämisen ehto. Neuvostokommunismia ympäröi suojamuurina joukko uskonnoille tyypillisiä *myyttejä* ja

pyhimyslegendoja. Ne olivat tietoisia historianväärennöksiä, joiden aktiivinen levittäminen oli yksi kansainvälisen kommunistisen liikkeen keskeisiä tehtäviä. Perustuihan "Suuren valheen" valtakunnan veto voima juuri valheen suuruuteen.

"Soviet Onion"

V.I. Leninillä ja hänen kannattajillaan ei ollut valtaan päästessään - se tapahtui asteittain niin sanotulla sotakommunismin kaudella, ei marraskuussa 1917 - minkäänlaista sisä- paremmin kuin ulkopoliittistakaan ohjelmaa rauhan vaatimusta lukuun ottamatta; ja muiden muassa Kamenjev oli vielä keväällä 1917, ennen Leninin paluuta Venäjälle, vastustanut rauhaa mitä typerimpänä yrityksenä. Bolshevikeilla ei ollut konkreettista käsitystä siitä, mitä vallan valtaamisen jälkeen tuli tehdä. Puolueen koko olemassaolo tähtäsi *vallan valtaamiseen*, ei konkreettiseen pohdintaan siitä, mitä tuolla vallalla tehtäisiin. Selvää oli vain se, keille tehtäisiin: kaikille, jotka eivät kannattaneet bolshevikkien poliittisia tunnuksia.

Ranskan vallankumouksesta tietoisesti vertauskohtansa hakenut alkumyytti "Lokakuun suuresta sosialistisesta vallankumouksesta" on historiantutkimuksessakin usein jyrännyt alleen tosiasiat. Mitään bolshevikkien johtamaa vallankumousta ei ollut, oli vain vallankaappaus - *soldateskan* avulla tehty *putsch* pikemmin kuin *coup d'état* - Pietarin ja Moskovan sekasortoisissa oloissa, joissa valta oli itselleen oudossa asemassa: se odotti löytäjänsä Pietarin katuojissa. Jos Venäjällä vuonna 1917 siis tapahtui vallankumous - sekin *tapahtui*, sitä ei tehty - niin se tapahtui helmikuun (maaliskuun) kansanvallankumouksena.

Esimerkiksi historiantutkija Martin Malia on syystä todennut Nicolas Werthin tavoin, että Venäjän maaseudun talonpoikaismuutos oli omalakinen mullistus, johon bolshevikeilla ei ollut osuutta. He eivät onnistuneet saamaan mainittavaa jalansijaa maaseudulla, siis väestön valtaenemmistön keskuudessa. Tästä bolshevikeille poliittisesti ja taloudellisesti mahdottomasta asiantilasta aiheutui muun muassa myöhempi tarve perustella sodankäynti talonpoikaista vastaan eli maatalouden pakkokollektivointi ja esimerkiksi Ukrainaan 1930-luvun alussa tahallisesti aikaansaatu nälänhätä myytillä "kulakeista". "Kulakkeja" oli 1920-luvun alussa - 1930-luvun alusta edes puhumatta - olemassa vain kommunististen puoluekaaderien mielikuviuksissa. Tämän tietoiseen valheeseen perustuvan käsitteen esiintyminen edelleen lainausmerkeittä monissa länsimaisissa tutkimuksissa, lehdistössä ja tv-dokumenteissa osoittaa valheen tehoa ja myytin voimaa.

Yksi alkumyyttiä ympäröivistä sitkeimmistä säikeistä oli valhe "proletariaatin diktatuurista" leninistisenä versiona, "työläisten ja talonpoikien diktatuurina". Leninin puolue-teorian (etujoukkoteoria ja ns. demokraattinen sentralismi) ja käytännön ohjaama todellisuus merkitsi kommunistisen puolueen diktatuuria niin tuota aluksi piskuista "proletariaattia" kuin väestön kaikkia muitakin osia kohtaan. Nicolas Werthin artikkelin otsikko ei ole uusi ajatus. Adam B. Ulam on kuvannut pakkokollektivointia sattuvasti diktaattoriksi kohoavan puolueen pääsihteerin ja kommunistisen puolueen operatiivisen johdon "sodaksi kansakuntaa vastaan".(7)

Bolshevikit kävivät jatkuvaa sotaa sisäisiä ja ulkoisia vihollisia vastaan. Oli yhdentekevää, olivatko viholliset todellisia vai kuviteltuja. Viholliskuvat olivat tarpeellisia siksi, että neuvostoyhteiskunnan dynamiikka oli niin Leninin kuin Stalinin kaudella jatkuvan 'sotatilán' ("luokkataistelun") aikaansaamaa. Luokkataistelu oli ymmärrettävä luokkasodaksi, joka tähtäsi vihollisen tuhoamiseen. Ja kuten Lenin sanoi: sodassa on toimittava sodan tavalla. Tätä korosti myös kommunistien käyttämä militantti kieli. Neuvostoliitto oli täynnä erilaisia "rintamia". Taistelua käytiin niin teollisuus-, agraari- kuin kulttuuririntamalla.(8)

Alkumyytin ympärille kiertyneitä sipulirenkaita on muiden muassa myytti neuvostovallasta *neuvostojen* valtana. Viimeinen vakava yritys anarkososialistiseen ja siis luonteeltaan ehdottoman antikommunistiseen neuvostojen valtaan oli Kronstadtin kapina vuonna 1921 - olihan Kronstadtin kapinoitsijoiden tunnuksena "neuvostot ilman kommunisteja!".

Myytti Neuvostoliitosta "suunnitelmataloutena" on ollut erityisen sitkeähenkinen. Neuvostoliitossa ei ollut mitään suunnitelmataloutta, vaikka sielläkin esiintyi tietysti pyrkimystä talouden suunnitteluun. Viisivuotissuunnitelmien tavoitteet olivat poliittisia, eivät taloudellisia.(9)

Tämä ei estänyt vaan edisti "suunnitelman" idean leviämistä koko yhteiskuntaan. Erityisesti stalinismin kaudelle ominaiset surrealistiset ja kollektiivista mielipuolisuutta implikoivat vaatimukset "viisivuotissuunnitelmista" levisivät kaikille elämäniloille(10). Myös joukkovangitsemisille asetettiin kiintiöitä samalla tavalla kuin teollisuus- ja maataloustuotannolle.

"Berijan tarhojen" ja joukkoteloitusten todellisuus oli tiedossa, mutta vankileirien saariston 'unohtaminen' oli uskontunnustajien piirissä helppoa, kun puolustukseksi tuli myytti Neuvostoliiton kommunistisen puolueen johtamasta "antifasistisesta taistelusta".(11) Neuvostomyönteinen maailmankäsitys ei suonut sijaa Molotovin-Ribbentropin paktille salaisine

lisäpöytäkirjoineen, eikä myöntänyt todeksi kommunistien ja natsien katutason yhteistyötä Weimarin tasavallan kaatamiseksi. Myytti oli myös tietoista yritystä estää natsismin ja kommunismin vertailu ja rinnastaminen(12). Samasta myytistä johtui yhdeksi osaksi myös länsieurooppalaisen kommunismin vahvistuminen toisen maailmansodan jälkeen. Ennen toista maailmansotaa ja natsismin kukistamista tilanne oli toinen.

Maailmansotien välisenä kautena Saksan aikanaan ehkä tunnetuin vasemmistointellektuelli, sosiaalidemokraattien "punainen paavi", Leninin "luopio Kautskyksi" leimaama Karl Kautsky kävi johdonmukaista "ideologista ristiretkeä" bolshevismia vastaan. Neuvostoliitto oli hänen ja monen muun länsimaisen vasemmistointellektuellin käsityksen mukaan uusi luokkayhteiskunta. Kautsky ennusti Hitlerin ja Stalinin paktia jo vuonna 1937.(13)

Esimerkiksi Ranskan kommunistisen puolueen perustajiin kuulunut, Kominternin sihteeristöön kohonnut ja sitten poisotkittu Boris Souvarine nimitti Neuvostoliittoa totalitaariseksi Stalin-elämäkerrassaan vuonna 1935. Souvarinen negatiivisuudessaan tarkkanäköinen analyysi ei jäänyt Isaac Deutscherin vastakkaismerkkisen Stalin-elämäkerran (v. 1949) varjoon vain Suomessa – sitä ei ole suomennettu – vaan myös muualla Euroopassa. Se ei vuosikymmeniin sopinut aikansa poliittisiin suhdanteisiin.(14)

Neuvostoliittoon kohdistunut vasemmistolainen kritiikki ei muodosta yhtenäistä traditiota. Siihen on laskettava keskenään ankarissa riidoissa olleita niin ei-marxilaisia, marxilaisia (esim. trotskilaisuuden eri virtaukset ja myöhemmin läntinen maolaisuus, joka piti Neuvostoliittoa imperialistisena, mutta näki Kiinassa kansojen toivon) kuin anarkistisia virtauksia. Tämä on ymmärrettävää siksi, että vuodesta 1917 alkaen kansainvälinen työväenliike enempää kuin sen ympärillä häärineet lahkolaisetkaan eivät voineet määritellä omia päämääriään ja omaa utopiaansa ottamatta kantaa – puolesta tai vastaan – Neuvosto-Venäjäällä ja Neuvostoliitossa kehittyneeseen leninistis-stalinistiseen järjestelmään.

* * *

Läntisen Euroopan marxilaisten älymystövirtausten kriisi (mm. Italiassa, Ranskassa, Saksassa, jopa Suomessa sikäli kuin täällä tuota älymystöä oli) 1970-luvulla jätti vielä jälkeensä joutsenlaulun muun muassa massiivisen ja paljon Neuvostoliittoa kriittisesti mutta ymmärtäen tarkastelleita artikkeleita sisältäneen, Einaudi-kustantamon 1970-luvun ja 1980-luvun taitteessa julkaiseman *Storia del marxismo* -teoksen, jonka päätoimittajana oli läntisen Euroopan viimeinen suuri

marxilainen historiantutkija, englantilainen kommunisti
Eric J. Hobsbawm.

Tuo korkeasti oppineiden eksegeetikkojen kriittinen, neliosainen, viisiniteinen ja esipuheineen 3248 tekstisivua marxilaista filosofiaa, sen politiikan teoriaa ja käytäntöä, sen aate- ja taloushistoriaa käsittävä teos sisältää yhden alaluvun eli viisi sivua Stalinin poliisitoimista ja Gulagista. Leninin kauden terrorin käsittelemiselle erikseen ei ole varattu yhtään sivua... Courtoisin ja kumppaneiden - entisten marxilaisten - teosta voi siis ilkeästi sanoen pitää mainitun marxilaisuuden historian kauan kaivattuna ja niin sanotun reaalisosialismin yhteen olennaiseen piirteeseen keskittyvänä täydennysosana.

Totalitaarinen järjestelmä

Kahden totalitaarisen järjestelmän, Neuvostoliiton ja natsien Saksan, vertailulla on pitkä historia. Se alkoi jo maailmansotien välisenä kautena, joten Courtoisin ja kumppaneiden teos ei edusta tässäkään suhteessa mitään uutta. Mainittakoon Hannah Arendtin klassinen totalitarismiteoria, jonka maailmansotien välisen kauden "etymologian" ranskalainen historiantutkija François Furet on esittänyt teoksessaan *Le passé d'une illusion*.⁽¹⁵⁾

Courtoisin ja kumppaneiden teoksessa on mielenkiintoista, että se tavallaan yhdistää toisaalta osaan vanhasta marxilaisesta Neuvostoliiton kritiikistä sisältyneen käsityksen neuvostovaltion totalitaarisuudesta, toisaalta arendtilaista (alkuperältään eurooppalaista) linjaa noudattaneen amerikkalaisen kylmän sodan historiankirjoituksen tradition Merle Fainsodista Martin Maliaan. Tietty historiankirjoituksen ympyrä on sulkeutunut, kun kiistaa ei tarvitse enää käydä siitä, oliko Neuvostoliitto totalitaarinen vai ei; eikä siis myöskään siitä, saako kahta totalitaarista järjestelmää, natsien Saksaa ja Neuvostoliittoa vertailla vai ei.

Teoksessa on historiankirjoituksen historian kannalta yksi tätäkin kiinnostavampi piirre: se tulee - Courtoisin tiiviistä suhteesta François Furetiin johtuen - kääntäneeksi ranskan kielelle kiistellyn saksalaisen historianfilosofin Ernst Nolten ajattelua natsismin ja kommunismin keskinäissuhteesta (rotuvainon ja luokkavainon rinnastaminen). Kun Ernst Nolte ei ole juuri keimaillut vasemmistolaisilla mielipiteillä ja Courtois ja kumppanit puolestaan tunnustautuvat maailmankatsomukseltaan edelleen vasemmistolaisiksi, niin kyseessä on yhtä mielenkintoinen "ääripäiden yhtyminen" kuin kirjoittajien (ainakin Courtoisin) suhteessa totalitarismiteorioihinkin.

Kirjaa voi lukea myös "jatkona" Furetin teokselle. Se on nuoremman sukupolven eri kommunistisiin ryhmiin kuuluneiden vasemmistointellektuellien tilinteko omasta menneisyydestään, kun Furet teki tiliä oman sukupolvensa ja edeltäneiden sukupolvien intellektuellien hairahtumisesta neuvostokommunismiin seireenilaulujen lumoihin.

Mittakaavan ongelma

Yksi "lyhyen kahdennenkymmenennen vuosisadan" uutuuksia niin sotien kuin muidenkin joukkomurhien historiassa on ollut mittakaavan muutos. Vittorio Stradan mukaan Venäjällä vuonna 1907 julkaistussa teoksessa *Protiv smertnoj kazni* ("Kuolemanrangaistusta vastaan") oli muun muassa nimiluettelo kaikista Venäjällä vuosina 1826-1906 (so. dekabristikapinan tukahduttamisesta 1826 alkaen) kuolemaantuomituista. Näitä oli yhteensä 1397, joista 467 ennen vuotta 1905.(16) Tappaminen oli vielä käsityötä. Ensimmäinen maailmansota oli ensimmäinen sota, missä industrialismi näytti uudet kykynsä tuottamalla uhreja teollisesti, massoittain, miljoonittain.(17)

Toisen - enempää kuin ensimmäisenkään - maailmansodan kuolleet eivät ole enää kenenkään täsmällisesti laskettavissa saati käsitettävissä.(18) Luvut ovat "astronomisia", ja niiden viesti on samalla ollut länsimaiselle ihmiselle liian epämiellyttävä ajateltavaksi pitkän ja syvän rauhantilan arkipäivässä. Vielä vaikeampaa on käsittää joukkotuhoa, jonka nimenomaisena uhrina ovat siviilit.

Kirjailija Mark Twain kuvasi 1800-luvulla kaameinta tuntemaansa historian verityötä. Hän maalaili kuvaa Ranskan "Pärtylynyöstä" sarkastisen synkin sävyin mainiten uhrien luvuksi käsittämättömät 70 000 kuollutta:

"Pärtylynyö oli alallaan kiistämättä hienointa, mitä maailmassa on milloinkaan suunniteltu ja suoritettu. [--] Määrähetki koitti, ja keskiöinen myrskykello repäisi hiljaisuuden kalkkeellaan. Hurskaat olivat valmiina, syntiset yllätettiin. Taloihin tunkeuduttiin, miehiä ja naisia teurastettiin heidän kamareissaan tai portaissaan, lasten päitä murskattiin seiniä vasten. Tämä harras työ jatkui kaksi päivää ja kolme yötä, joki tukkeutui surmattujen ruumiista ja ilmassa löyhkäsi mätänevä liha, niiden miesten, jotka olivat kekseliäisyytensä hitauden uhreja - hehän olivat ranskalaisia ja olisivat itse teurastaneet noita toisia, jos olisivat ensimmäisinä sattuneet keksimään tuon idean.

Seitsemänkymmentätuhatta ihmishenkeä riistettiin Ranskassa noiden kahden, kolmen päivän aikana, ja oikea uskonto palasi urotyöstään niin suuresti vahvistuneena, ettei toinen asiapuoli enää sen koommin kyennyt vakavasti uhkaamaan sen ylivaltaa."(19)

Länsimaiset lukijat ovat tottuneet hahmottamaan esimerkiksi stalinismin uhrien lukumäärän historian tutkijoiden heille antaman mittakaavan mukaisesti sadoissatuhansissa tai miljoonissa. Nytkö pitäisi sitten uskoa, että kommunismin uhreja onkin tähän mennessä ollut 85 tai 100 miljoonaa? Tällaisten lukujen *käsittäminen* ei ole enää mahdollista olivat ne sitten tosia tai liioiteltuja.(20)

On kuitenkin muistettava, että lukumäärillä on historian tutkimuksessa merkitystä. Ne eivät ole pelkkiä numeroleikkejä. Robert Conquestia mukaellen: on hyvä muistaa, että numeroiden taakse kätkeytyy aina kerran eläneitä *ihmisiä*. Kiistely Courtoisin ja kumppaneiden esittämistä luvuista on ollut irvokas näytelmä siksi, että se saa ajattelemaan mainostempua, jonka avulla oma tutkimus saadaan näkymään sitä kauemmas, mitä korkeammaksi ruumisvuori saadaan kasvatetuksi. En ihmettele, että suuri osa kirjoittajakollektiivista on sanoutunut irti Courtoisin tavasta käydä huutokauppaa ruumiilla. Viittaahan esimerkiksi Nicolas Werth muun muassa USA:n uudemman revisionistisen koulukunnan edustajien J. Archibald Gettyn ja G.T. Ritterspornin tutkimustuloksiin Gulagista (ensimmäinen, alkuperäisiä totalitarismin tulkintoja vastustamaan noussut revisionismin "koulukunta" koostui esimerkiksi S.F. Cohenin ja R.C. Tuckerin kaltaisista tutkijoista).

* * *

Loppuarviona totean, että kirja on kiistanalaisista tutkimustuloksistaan, keskeneräisyydestään ja teemojensa tuttuudesta huolimatta haastava lisä Neuvostoliittoa ja reaalikommunismia koskevaan kirjallisuuteen. Haastajan asemassa se samalla pakottaa seuraavat aiheeseen uppoutuvat tutkijat toivottavasti hyvin paljon tarkempaan lähdetyöhön. Teosta ja muiden muassa Courtoisin osuutta puntaroidessa tulee mieleen Timo Vihavaisen arvio Robert Conquestin *The Harvest of Sorrow* -teoksesta:

"Kiusallinen piirre on, ettei Conquest välitä punnita lähteidensä arvoa. Hän ammentaa kauhukertomuksia loputtomasta aarteistostaan ja tarjoaa ne sellaisinaan.. [-] Conquestin teos on yksi yritys [pakkokollektivoinnin ja Ukrainan nälänhädän tulkinnaksi]. Se on epäsympaattinen eikä monessakaan mielessä moitteeton, mutta sen sijaan kyllä todennäköinen ehdokas kysymystä käsitteleväksi standarditeokseksi, ellei päteviä tosiasioita sitä vastaan esitetä."(21)

Tutkimuksen tulevaisuus?

Neuvostoliiton, Kiinan jne. totalitaaristen valtioiden tutkimus tulee varmasti jatkumaan. Historiantutkijat ovat vasta päässeet alkuun, vaikka rahoitus ei ehkä tule olemaan niin runsasta kuin kylmän sodan päivinä. Mitä

meihin tavallisiin kuolevaisiin tulee, oman käsitykseni voi summata sanomalla, että ihmismuisti on valikoiva; ja kun Venäjältä ehkä puuttuu se tahto historialliseen selvitykseen, joka Saksassa vallitsi pakosta toisen maailmansodan jälkeen, niin kommunismin kuolemanleirien ja joukkoteloitusten uhrit tulevat kokemaan vielä toisen unohduksen: unohtumisen historiankirjojen lehtien väliin. Kuten Vassili Grossman sanoi: "kaikki virtaa". Markkinat myyvät huomenna jo jotakin toista kirjaa.

Viitteet:

1. Asiasta kiinnostuneet lienevät seuranneet esim. Veli-Pekka Leppäsen kirja-arviosta (*Helsingin Sanomat* 20.12. 2000) alkanutta keskustelua. Alkuteoksesta ja saksannoksesta ilmestyi politologi Jukka Paastelan pätevä arvostelu – historiantutkija François Furet'in ja historianfilosofi Ernst Nolten suhdetta koskevaa pientä lapsusta lukuunottamatta – jo *Historiallisessa Aikakauskirjassa* 4/1998. Paastelan "virhe" (ks. "Kommunismin musta kirja: historioitsijakiista à la française", *HAik* 4/1998, s. 333, alaviite 50) on seuraava: "François Furet arvosteli varsin jyrkästi Ernst Nolten [Saksan] 'historioitsijakiistassa' esittämiä käsityksiä natsismin ja kommunismin suhteesta teoksessaan *Le Passé d'une illusion* [-], s. 270-272, alav. 2 [-]". Furet arvosteli teoksensa mainituissa kohdassa varsin jyrkästi Nolten pyrkimyksiä miedontaa juutalaiseen kohdistuneen vainon tulkintaa; mutta hän luki nimenomaan Nolten suureksi ansioksi vertailun kommunismin ja natsismin välillä.
2. "Z" [pseudonyymi, on Martin Malia]: "To the Stalin Mausoleum", teoksessa William M. Brinton and Alan Rinzler (ed.): *Without Force or Lies. Voices from the Revolution of Central Europe in 1989-90. Essays, Speeches, and Eyewitness Accounts*. Second Printing. Mercury House. San Francisco 1990, 405. – Lopullisena neuvostoteknologian "lipunlaskuna" voi tietysti pitää miehitetyn avaruusaseman lakkauttamista elokuussa 1999 NL:n avaruuteen asti ulottuneella romu- ja ruostevyöhykkeellä...
3. Alain Besançonin esipuhe teoksessa Martin Malia: *Comprendre la Révolution russe*. Préface d'Alain Besançon. Seuil. [Paris] 1980, 7.
4. Seppo Hentilä: *Jaettu Saksa, jaettu historia. Kylmä historiasota 1945-1990*. Historiallisia Tutkimuksia 183. SHS. Helsinki 1994, 278. – Juha Sihvola lainasi Jonathan Gloverin teoksesta (*Humanity. A Moral History of the Twentieth Century*) hiljan laatimassaan kirja-arvostelussa Matti Klingen päiväkirjaa: "'Historian käsittäminen tuomioistuimeksi on hirvittävän vaarallinen asia'. [-] Gloverin kirja on vastaus klingeläiseen kritiikkiin. Historian moraalinen arviointi ei ole vain syylistämistä, vaan sillä voi olla myös kasvattava tehtävä". – Juha Sihvola: "Matka pimeään ytimeen", *Helsingin Sanomat* 11.2. 2001, s. B2. Samasta historian ja moraalien suhdetta koskevasta kiistasta on kyse myös käsityskantojen erotessa *Kommunismin mustasta kirjasta*: Veli-Pekka Leppänen ("Ei mikään mielipidekirja", 20.12. 2000, www.helsinginsanomat.fi/kulttuuri) on näpäyttänyt kolumnisti Olli Kivistä toteamalla, että tämä oli väärässä sijoittaessaan 28.11. 2000 lehden pääkirjoitussivulla Courtoisin ja kumppaneiden teoksen sitä lukematta "lähelle mielipidekirjaa". Leppäsen mukaan kyseessä on tutkimus.
5. Kalevi Sorsa sanoi marraskuussa 1997 eräässä tv:n ajankohtaisohjelmassa, että Suomi oli vaiennut

ihmisoikeuksien loukkauksista ns. itäblokin maissa oman etunsa vuoksi, ollakseen vaarantamatta kauppasuhteitaan ja turvallisuuspoliittista asemaansa. (Sorsa: "Suomi vaikenä ihmisoikeuksista oman edun vuoksi", *Helsingin Sanomat* 4.11. 1997, s. A7. - HS:n uutinen viittasi TV1:n M.O.T -ohjelmaan ja tutkija Jari Luodon teokseen *Ulkopoliittikka ja ihmisoikeudet* (1997).

6. Lukijoiden kysymyksiä ja Levin vastauksia vuodelta 1976 sisältävä liite teoksessa Primo Levi: *Se questo è un uomo*. Presentazione e note a cura dell'autore. Letture per la scuola media 24. Einaudi. Torino 1986, suorat lainaukset s. 245 ja 247; Levin koko vastaus tähän lukijakysymykseen on s. 244-247.
7. Adam B. Ulam: *Stalin. The Man and his Era*. I.B. Tauris. London 1989, 289.
8. Boris Souvarine on kuvannut tätä "mielettömyyksien kategorialla" mainitsemalla mm. 1930-luvulla esitetyt vaatimukset "dialektiikan puolesta käytävästä taistelusta matematiikan rintamalla" ja "offensiivin filosofian rintamalla". Boris Souvarine: *Staline. Aperçu historique du Bolchévisme*. Édition revue par l'auteur. Ivrea. Paris 1992, s. 477.
9. "Western economists tend to apply their own criteria to the Soviet plan, which usually results in their evaluating it in terms of growth in national income or some similar aggregate. But such criteria focus on only one aspect of economic policy, one which, indeed, may itself be of little importance to the planners.
In fact, Soviet authorities judge any plan primarily by how well it conforms to the ideological and political objectives of the country. The Communist Party uses its vast apparatus to advance those objectives at all levels of the hierarchy. The Soviet regime does not recognize any division of powers. The Party not only controls the legislative, executive, and judiciary branches but it also exercises religious (ideological, in the official vocabulary) and economic power.
Therefore, in studying plans, three factors must be taken into account. First, the Party's ideological objectives have priority over such economic criteria as social welfare or growth in national income; the ideological objectives represent a constraint that must always be kept in mind. Second, the Party apparatus is ubiquitous at all levels of economic life. Third, besides being an organization built on a strict hierarchy, the Stalinist Communist Party also is in the process of development. The struggle for power within the Party and the repression of enemies, real or imagined, of Stalin's personal dictatorship had a decisive influence on the criteria used to judge the national plans as well as the plans at all other levels of economic management." - Eugène Zaleski: *Stalinist Planning for Economic Growth, 1933-1952*. Translated from the French and edited by Marie-Christine MacAndrew and John H. Moore. The University of North Carolina Press. Chapel Hill 1980, 483-484.
10. Oikeusministerinäkin toiminut amatöörishakkimestari Nikolai Krylenko ("katosi" v. 1938 puhdistuksissa) vaati puheessaan neuvostomaan shakinpelaajien kongressille vuonna 1932: "Meidän on kerta kaikkiaan lopetettava shakin puolueettomuus. Meidän on kerta kaikkiaan tuomittava ilmaisu 'shakki shakin vuoksi' juuri niin kuin tuomitsemme ilmaisun 'taide taiteen vuoksi'. Meidän on organisoitava shakinpelaajien iskuriyksikköjä ja ryhdyttävä välittömästi täyttämään shakin viisivuotissuunnitelmaa." - Mikhail Heller & Aleksandr Nekrich: *Utopia in Power. The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*. Translated from the Russian by Phyllis B. Carlos. Summit. New York 1986, s. 265. Krylenkon lausumaa lainaa myös Souvarine, s. 477.
11. Ulkoasiain kansankomissaari Vjatsheslav Molotov totesi vuonna 1939: "Kun puhutaan eurooppalaisista suurvalloista,

niin Saksa on nyt sellaisen valtion asemassa, joka pyrkii sodan mitä pikaisimpaan lopettamiseen ja rauhaan, mutta Englanti ja Ranska, jotka vielä eilispäivänä taistelivat aggressiota vastaan, asettuvat puoltamaan sodan jatkamista ja vastustamaan rauhansopimusta". Neuvostovallan tuolloinen virallinen käsitys "hitlerismistä" ja sitä vastaan käydystä sodasta oli: "Mutta sellaiselle sodalle ei löydy oikeutusta millään tavalla. Hitlerismin ideologia, kuten jokainen muukin ideologinen järjestelmä, voidaan hyväksyä tai hylätä, se on poliittisten katsomusten piiriin kuuluva asia. Jokainen ymmärtää kuitenkin, ettei jotakin ideologiaa voida tuhota väkivallalla, ettei sitä voida lopettaa sodan avulla. Siksi ei ole vain mieletöntä vaan myös rikollista käydä sellaista sotaa kuin sota "hitlerismin tuhoamiseksi", sotaa jota vain piilotellaan 'demokratian' puolesta käytävän taistelun väärän lipun avulla." - Lainaukset teoksesta Richard Lorenz: *Sozialgeschichte der Sowjetunion I. 1917-1945*. Suhrkamp. Frankfurt am Main 1976, s. 253 ja 254. Lorenz viittaa "V.M. Molotov, *Re po radio Predsedatelja Soveta Narodnych Komissarov SSSR, 17. sentjabrja 1939 g.*, S. 2 f.

- Molotovin puhe on tutkimuskirjallisuudessa tietynlainen *locus communis*, mutta se on samalla pieni oppitunti toisen käden lähteiden ongelmallisuudesta, kun lausuman esittämisen päivämäärä ja paikka tuntuvat liikkuvan oudosti: ks. esim. Leonid P. Petrovskij: "Öppet brev till SUKP:s centralkommitté", teoksessa Roy Medvedev m. fl.: *Bör Stalin återupprättas? Texter från den underjordiska debatten i Sovietunionen, kommenterade av Bengt Jangfeldt*. Översättning Bengt Jangfeldt. PAN/Norstedts. Stockholm 1970, s. 56 (Petrovskin mukaan ilmestyi *Pravdassa* 1.9. 1939); Paolo Spriano: *I comunisti europei e Stalin*. Biblioteca di cultura storica 149. Einaudi. Torino 1983, s. 110 (Sprianon mukaan Molotov puhui korkeimman neuvoston istunnossa 31.10. 1939, mutta Spriano ei näytä viittaavan julkaistun puheen alkuperäiseen neuvostolähteeseen, vaan toteaa nootissa Molotovin koko tekstin julkaistun Brysselissä, *Le monde* 4.11. 1939 ja viittaa myös pseudonyymi A. Rossin [Angelo Tasca] teokseen *Deux ans d'alliance germano-soviétique*, Paris 1949, s. 111-116); Jukka Paastelan käyttämä lähde varmistaa sekä puheen alkuperäisen ajan että paikan: 31.10. 1939 Neuvostoliiton korkeimmassa neuvostossa. Ks. Jukka Paastela: *Valhe ja politiikka. Tutkimus hyveestä ja paheesta yhteiskunnallisessa kanssakäymisessä*. Gaudeamus. Helsinki 1995, s. 152. Paastelan mukaan Molotov puhui Puolan tilanteesta Neuvostoliiton korkeimman neuvoston erityisistunnossa 31.10. 1939 ja viittaa: V. Molotov, *Soviettiliiton ulkopolitiikasta. Kansankomissaarien neuvoston puheenjohtajan ja ulkoasiain kansankomissaarin puhe Soviettiliiton korkeimman neuvoston viidennen ylimääräisen istuntokauden istunnossa. Lokakuun 31 pñä 1939*. Moskova: Vieraskielisen kirjallisuuden kustannusliike, 1939, 6-8.
- 12. Neuvostohistorioitsija Lev Besymenskin mukaan Molotovin ensimmäinen sijainen Andrei Januarjevitsh Vyshinski vei syyttäjät Roman Rudenkolle ja muille Neuvostoliiton edustajille Nürnbergiin marraskuussa 1945 tarkat ohjeet siitä, että Nürnbergin sotarikosoikeudenkäynnissä tuli estää kaikki puolustuksen yritykset käsitellä mm. Molotovin-Ribbentropin sopimusta. - Lew Besymenski: "Niemand kann uns überführen", *Der Spiegel* Nr. 3/14. Januar 1991, 104-112.
- 13. Ks. Massimo L. Salvadori: *Kautsky e la rivoluzione socialista 1880-1938*. Seconda edizione. Biblioteca di storia contemporanea. I fatti e le idee. Saggi e Biografie 352. Feltrinelli. Milano 1978.
- 14. Boris Souvarine: *Staline. Aperçu historique du Bolchévisme*. Plon. Paris 1935; Isaac Deutscher: *Stalin. A Political Biography*. Oxford University. London 1949. Massimo L. Salvadorin väitteen mukaan: "Voidaan sanoa, että ne [Arthur Rosenbergin

- Bolshevism*in historia ja Boris Souvarinen *Stalin* -biografia] aloittivat todellisen historiankirjoituksen [Neuvostoliitosta] antamalla tulkintatyyppejä, joita on sittemmin laajasti kehitelty." – Massimo L. Salvadori: "La critica marxista allo stalinismo", teoksessa Eric J. Hobsbawm et al: *Storia del marxismo. Volume terzo. Il marxismo nell'età della Terza Internazionale. II. Dalla crisi del '29 al XX Congresso*. Ristampa della prima edizione. Biblioteca di cultura storica 136/III**. Einaudi. Torino 1981, s. 119 (81–128).
15. Arendtin teos ilmestyi vuonna 1951. Siitä on sen jälkeen julkaistu useita painoksia: esim. Hannah Arendt: *The Origins of Totalitarianism. New Edition with Added Prefaces*. A Harvest Book. Harcourt Brace. San Diego s.a.; François Furet: *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*. Robert Laffont. Paris 1995.
  16. Vittorio Strada: "La pena di morte e le rivoluzioni russe", teoksessa Vittorio Strada: *URSS-Russia*. Rizzoli. Milano 1985, s. 337 (artikkeli ilmestyi alun perin teoksessa *La pena di morte del mondo*, Marietti 1983).
  17. Ks. esim. Eric Hobsbawm: *The Age of Extremes. A History of The World, 1914–1991*. Pantheon. New York 1994, s. 24.
  18. "The Second World War escalated mass war into total war. / Its losses are literally incalculable, and even approximate estimates are impossible, since the war (unlike the First World War) killed civilians as readily as people in uniform [--]. Deaths directly caused by this war have been estimated at between three and five times the (estimated) figure for the First World War [--], and in other terms, at between 10 and 20 per cent of the *total* population in the USSR, Poland and Yugoslavia; and between 4 and 6 per cent of Germany, Italy, Austria, Hungary, Japan and China. Casualties in Britain and France were far lower than in the First World War – about 1 per cent, but in the USA somewhat higher. Nevertheless, these are guesses. Soviet casualties have been estimated at various times, even officially, at seven millions, eleven millions, or of the order of twenty or even fifty millions. In any case, what does statistical exactitude mean, where the orders of magnitude are so astronomic? Would the horror of the holocaust be any less if historians concluded that it exterminated not six millions (the rough and almost certainly exaggerated original estimate) but five or even four? [--] Indeed, can we really *grasp* figures beyond the reality open to physical intuition? What does it mean to the average reader of this page that out of 5.7 million Russian prisoners of war in Germany 3.3 million died?" – *ib.*, 43.
  19. Mark Twain: *Matkakirjeitä maasta (Letters from The Earth)*. Suomentanut Kristiina Kivivuori. Weilin & Göös. 4. painos. Helsinki 1976.
  20. "The monstrous dimensions of this bloodletting [NL:n maatalouden pakkokollektivoinnin ja sen aiheuttaman nälänhädän, joiden aiheuttamien kuolemien määrä laskettiin tutkijoiden lainaaman tutkimuskirjallisuuden mukaan miljoonissa] become more apparent if we recall the angry indictment Bakunin hurled at the tsarist autocracy: 'In the course of some 200 years the tsarist system had destroyed more than a million victims as a result of its brutish contempt for human rights and human life.' Bakunin included in his total for the 'tsarist system' victims of war, epidemics, and other natural disasters that occurred in the course of those 200 years. A comparison of the number of victims in these two periods, 200 years of tsarist rule and a few years of Stalinist collectivization, shows the difference between autocracy and totalitarianism, between an unhurried historical existence and an insane rush toward 'progress'." – Mikhail Heller and Aleksandr Nekrich: *Utopia in Power. The History of The Soviet Union from 1917 to the Present*. Translated from the Russian by Phyllis B. Carlos. Summit. New York 1986, s. 242–243. Kirjoittajat jatkavat välittömästi lainaamalla venäläisen Ivan

Buninin päiväkirjaa vuodelta 1919. Bunin totesi, että ihmiset elävät tiettyjen mittojen mukaan; oli hämmästyttävää, halvaannuttavaa, kun: "if seven people are hanged, you can still imagine it, but try to imagine seven hundred, or even seventy". Hellerin ja Nekritshin mukaan: "Bunin still measured sensibility by nineteenth-century standars. It never occurred to him, of course, that the number of people hanged, shot, tortured to death, and so on would be measured, not in the hundreds, but in the millions." - *ib.*, s. 243.

21. Timo Vihavainen: "Salattu joukkomurha. Läntinen tulkinta Ukrainan nälänhädästä 1930-luvulla". *Helsingin Sanomat* 27.2. 1988.

* * *

VTM Vesa Suomisen kirjoitus pohjautuu hänen 15.3.2001 Turun Historiallisen Yhdistyksen *Kommunismen musta historia* -keskustelutilaisuudessa pitämäänsä puheenvuoroon.

ENNEN JA NYT
Historian tietosanommat